

Demographische Transition

Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt-Universität zu Berlin, 39. Jg., Heft 4, 1990.

Uvedený sešit vědeckého časopisu Humboldtovy univerzity obsahuje kromě úvodu a pozdravného projevu 16 příspěvků, přednesených v roce 1988 na VIII. mezinárodním demografickém semináři v Berlíně. V předmluvě charakterizoval představitel demografů NDR a vedoucí katedry demografie Humboldtovy univerzity *Parviz Khalatbari* historii demografických seminářů a jejich obsah. Demografickému přechodu, jak se ve většině zemí označuje demografická revoluce, byl věnován již seminář v roce 1980. Nové práce i význam tohoto procesu však zdůvodňují jeho opětné zařazení na program VIII. semináře. V pozdravném projevu vzpomenu rektor univerzity *Dieter Hass* založení vědeckého statistického semináře při Berlínské univerzitě v roce 1886 a dvou významných demografů, kteří zde před druhou světovou válkou učili, *L. Bortkiewicz* (v letech 1920-1931) a *R. R. Kuczynského*. V roce 1972 zde bylo zřízeno oddělení demografie (Lehrstuhl) a v roce 1978 katedra demografie (Beilich).

Příspěvky tohoto semináře byly rozděleny do dvou částí: teoretické a regionální. Vzhledem k danému tématu jejich obsah výrazně překračuje hranice demografie a často přechází do sociologie i jiných oborů; zejména tomuto širšímu pojetí budeme věnovat pozornost. V úvodním příspěvku *Parviz Khalatbari* věnuje pozornost demografickému přechodu v minulosti, současnosti i budoucnosti. Upozorňuje na původní formulace teorie demografické revoluce, které spojuje s průmyslovou revolucí (*F. Notestein*, nejnověji objevená práce *L. Rabinowice* z roku 1929) anebo se šířeji pojatou modernizací (*J. C. Caldwell*). Dříve byl za autora termínu demografická revoluce pokládán *A. Landry* podle své práce z roku 1934, ve které shrnul studie napsané od roku 1909; za autora termínu demografický přechod je pokládán *F. Notestein*. Podstatu demografického přechodu lze spatřovat v revoluční změně demografického chování, kdy se výrazně zlepšuje úroveň úmrtnostních poměrů a zároveň se v rodině přechází od neplánovaného počtu dětí k uvědomělému pláno-

vanému rodičovství. Určité prvky demografické revoluce bylo možno pozorovat již v antickém Řecku a Římě, ale až do 18. století se tento proces nikde neuplatnil ve své celistvosti. Pokles úrovně plodnosti, který je zákonitým projevem demografické revoluce, byl nejednou vysvětlován jako důsledek společenského úpadku, jako egoismus a individualismus rodičů (*R. Goldscheid*, *R. Luzemburg*). Z hlediska budoucnosti je důležité, zda do procesu demografické revoluce budeme zahrnovat ještě fázi velmi nízké úrovně plodnosti, jak se s ní setkáme v některých evropských zemích (SRN, Itálie, Belgie, Dánsko, Rakousko) nebo zda budeme tuto situaci pokládat za nový proces fluktuace této úrovně kolem prosté reprodukce. *P. Khalatbari* nechává tuto otázku nezodpovězenou a v druhé části příspěvku se zabývá průběhem demografické revoluce v rozvojových zemích, kde má specifický průběh. Při dostatečném zobecnění však můžeme dobře sledovat hlavní rysy tohoto procesu. V dalším příspěvku se *A. Sudoplatov* věnuje sociálně ekonomickému mechanismu demografického přechodu. Shrnuje myšlenky řady autorů, které však blíže nekomentuje, i když mají někde zřetelně diskusní povahu, např. otázka univerzality procesu demografické revoluce.

Za v širším smyslu původní je možno považovat další příspěvek *Z. Pavlíka* a *I. Kucháry*. Jeho hlavní myšlenkou je zařazení demografické revoluce do procesu globální revoluce moderní doby. Autoři poukazují na řadu procesů, které mají revoluční povahu, ať jde o procesy sociální, politické, v technologii, v koncentraci obyvatelstva resp. urbanizaci, emancipaci žen, rozšíření vzdělání atd., které se vzájemně ovlivňují a ve svém souhrnu představují globální revoluci moderní doby. Demografická revoluce je její důležitou součástí, bez ní si nelze představit její zakončení, ale zároveň nelze demografickou revoluci bez ostatních procesů revoluce globální pochopit a vysvětlit. Demografickou revoluci chápou autoři tohoto příspěvku jako historický, univerzální a globální proces, který má několik různých typů; kromě toho lze hovořit i o světovém typu demografické revoluce, který je v současné době v jeho druhé fázi. V poslední části příspěvku je diskuse s ideou druhého demografického přechodu,

jejímž autorem je D. van de Kaa. Je nesporné, že se v poslední době objevilo mnoho nových typů spojených s demografickým chováním; lze je však nazvat druhým demografickým přechodem? Na tuto otázku není možno dosud jednoznačně odpovědět. Nelze vyloučit, že nové procesy v technologii a společenské organizaci jsou obdobou změn v životě rodin. K této problematice se vztahují i dva následující příspěvky. Je to především *H. V. Muhsam*, který vidí demografický přechod jako součást teorie populační fluktuace, jako projev obecnějších cyklů, kterými je demografický vývoj podroben. Mnohem hlouběji se nad podobnou problematikou zamýšlí *Ch. Höhn*. V první části svého referátu pouze popisuje různé názory na význam teorie demografického přechodu - od zdůraznění její poznávací hodnoty až po ostrou kritiku - v dalších částech ukazuje na její šíři a specifické projevy ve všech oblastech demografické reprodukce, tj. nejen v plodnosti a úmrtnosti, ale též ve sňatečnosti, migracích, změnách v ekonomické aktivitě žen a zejména pak v modelech rodinného chování, kterým věnuje zvláštní pozornost. V průběhu demografického přechodu se širší rodina přeměňuje v rodinu nukleární, tedy dvougenerační. Koncept nuklearizace rodiny je starší než koncept demografického přechodu a jeho popis můžeme sledovat již u *H. Spencera*, *L. Morgana* nebo *E. Westermarcka* v druhé polovině 19. století. Velmi výrazně se v tomto smyslu vyslovil i *E. Durkheim*; nukleární rodinu vidí jako důsledek industrializace. Autorka se zmiňuje též o názorech, že nukleární rodina byla vždy nejčastější (např. *G. Murdock*, *P. Laslett*), ale největší pozornost věnuje názorům *W. Goodea*, soustředěným v jeho knize *Světová revoluce a model rodiny* (1963). Rodinné systémy ve světě směřují ke stejnému modelu, ačkoli vycházejí z velmi rozdílné situace. Změny probíhají různě rychle a je velmi obtížné určit, které jsou zde závislé a nezávislé proměnné, což znehodnocuje statistické testování. Upozorňujeme též na nutnost vždy přísně zkoumat hodnověrnost informace, zejména pokud jde o minulost. Jestliže však jdeme dále - jaká je budoucnost rodiny? Autorka se domnívá, že v důsledku menšího zájmu o uzavření sňatku, zvýšené intenzity rozvodo-

vosti a menší četnosti dalších sňatků, typ nukleární rodiny ztrácí postupně svou dominanci. Velmi výrazný je vzestup četnosti neúplných nebo jednorodičovských rodin a jednočlenných domácností (třetina všech domácností v SRN v roce 1982). Lze uzavřít, že po procesu nuklearizace dochází k nové fázi, kterou lze označit jako diverzifikaci nových rodinných forem. Je to obdoba změn v demografickém chování po demografickém přechodu.

G. Steinmann věnoval svůj příspěvek populačnímu růstu ve světě dlouhodobého ekonomického pokroku v subsaharské Africe. Nebudu se zde zabývat všemi rozborů autora, ale pouze jeho závěrem. Na základě hlubší analýzy není nutné se dívat na současný populační vývoj v této oblasti pesimisticky a obávat se budoucnosti. Je to bezesporu odvážné tvrzení, když hlavní vinu za současné problémy v této oblasti dává rigidním politickým systémům a neschopným politikům. V dalším příspěvku věnuje *D. Vogeley* pozornost migracím v souvislosti s demografickým přechodem a vývojem geografického rozložení obyvatelstva, o jehož budoucnosti byly vysloveny velmi odlišné názory. Zde je možno pouze dodat, že na základě poznatých a prověřených geografických zákonitostí se nerovnoměrnost územního rozmístění obyvatelstva bude dále prohlubovat, aby se na určitém vyšším stupni poté relativně fixovala. Podobně zajímavou a netradiční tematikou se zabývá *V. Weiss* - sociální nerovnost a časový odstup při nástupu demografického přechodu. Ukazuje především na vysokou úroveň úmrtnosti u nižších vrstev obyvatelstva před demografickým přechodem, která eliminovala značnou část dětí, takže rodiny vyšších vrstev byly početnější. Teprve v důsledku zlepšených úmrtnostních poměrů a omezování počtu dětí u nejvyšších vrstev v první fázi demografické revoluce se začal výrazněji rozmnožovat proletariát. Poslední příspěvek této teoretické části patří do historické demografie. *H. Michel* se v něm zabývá zlepšováním úmrtnostních poměrů v Německu v 18. století a klade si otázku, do jaké míry je ho možno zahrnout již do demografického přechodu. Odpověď nebude jednoduchá, neboť je známo, že kolísání úrovně úmrtnosti v závislosti např. na úrodě nebylo

v historii výjimkou. Podle dosavadních poznatků se nepředpokládá počátek demografického přechodu v Německu před počátkem 19. století.

Druhá část recenzované publikace je věnována zvláštnostem demografického přechodu v některých zemích nebo regionech. Demografickou laboratoří je nesporně Sovětský svaz. Podle *A. Višněvského* se zde tato teorie plně potvrzuje a navíc je jí možno využít k prediktivním cílům. Rozdíl mezi jednotlivými republikami a regiony Sovětského svazu jsou dosud velké, a to nejen v demografickém chování, ale i v celkové ekonomické a sociální úrovni. K postupnému vyrovnávání může docházet pouze současně ve všech oblastech. Zvláštnostmi demografického přechodu v Maďarsku se zabývá v dalším příspěvku *D. Dányi* a poslední fázi demografického přechodu v NDR *W. Speigner*. Poslední příspěvky byly věnovány rozvojovým zemím, a to obecně plodnosti (*P. von Blankenburg*), asijským zemím (*J. N. Guzevatij*) a Africe (*M. Massari* a *J.-Y. Raulot*). Ve většině rozvojových zemí je možno zaznamenat počátek demografického přechodu (pokud již

není v jeho druhé fázi nebo před ukončením), ale korelační analýza použitá na africké země ukázala jen velmi málo statisticky významných vztahů s předpokládanými faktory. Ve skutečnosti to pouze naznačuje složitost všech těchto přeměn, ale nepopírá teoretické předpoklady. V posledním příspěvku se *R.-E. Herden* zamýšlí nad historií a současným stavem plánovaného rodičovství v rozvojových zemích. I zde jsou velké rozdíly. V subsaharské Africe 90 % žen nepoužívá dosud žádnou antikoncepci; naproti tomu ve východní Asii je takových žen pouze 26 %.

Závěrem je možno konstatovat, že příspěvky zahrnuté do recenzované publikace doplňují významně dosavadní informace o teoretickém studiu procesu demografického přechodu i některé jeho konkrétní projevy ve světě. Ukazují zároveň na vhodnost zvoleného tématu pro VIII. mezinárodní demografický seminář v Berlíně. Jednu věc je však možno publikaci vytknout. Je v ní neúměrně mnoho neopravených tiskařských chyb; zdá se, jako by vůbec nebyly provedeny korektury.

Květa Kalibová

E. J. Blakely: Planing local Economic Development: Theory and Practice

Sv. 168 Sage Library of Social Research, Newbury Park, London, New Delhi, Sage Publications, 1989, 306 s.

Program války proti bídě neměl mnoho úspěchů; počet pracovních míst v malých městech v některých oborech stále klesá. Počítá se, že 29 miliónů obyvatel USA jsou chudí, 12,6 % z lidí starších sedmnácti let, neumí číst a psát. Existují dva programy pro řešení této situace: Paul Standohar a H. Brown se domnívají, že se musí zlepšit automobilový průmysl a výroba ocele - dvě průmyslová odvětví, v nichž Amerika tradičně vedla.

Druhý program, reprezentovaný například R. Reichem a F. Rohatynem, doporučuje soupeřit v nových odvětvích, například v počítačích. Dále je zapotřebí anticipovat nové technické změny. V této souvislosti je zajímavé srovnání tradičních přístupů a inovačních kroků. Tradiční metoda spočívá ve zvýšení počtu zaměstnanců a strojů. Inovační

přístup zdůrazňuje potřebu mít vzdělanější zaměstnance a vyšší kvalitu dosáhnout nejen s pomocí nových inženýrských metod, ale i nových ekonomicko-technických přístupů.

Třeba rozlišovat vliv plánu, strategie plánu, a to, zda plán počítá s novými stroji. Plán může mít po svém zavedení i negativní následky, které je třeba včas předvídat. Blakelyho program se opírá o plánování v menších obcích. Připomíná však také plánování, zavedené v třicátých letech, za prezidentství F. D. Roosevelta, známé TVA, Tennessee Valley Authorities, (například organizující stavbu přehrad a elektráren). Program Správy hospodářského rozvoje (Economic Development Administration) počítá s hospodářskou pomocí federální vlády různým státům USA. Analytické metody usnadňují rozbor zaměstnanecké a vůbec hospodářské struktury. Rozdíly v důchodech se stát snaží někdy snížit a podpořit integrující síly v obyvatelstvu různých států.

V další kapitole se diskutuje o časovém postupu realizace plánů. Zajímavé je napří-